

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 69 – 2018

1–4

SUMAR

STUDII

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Considerații preliminare asupra plasticii din situl 4 de la Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Date arheologice și antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea– <i>Noviodunum</i> (jud. Tulcea), sectorul <i>Terenul Poliției de Frontieră</i>	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara înainte și după cavalerii teutoni. Fortificația așezării medievale.....	121

NOTE ȘI DISCUȚII

ION MAREȘ, Date noi referitoare la obținerea sării din saramură în eneolitic. Brichetaje descoperite în așezarea Cucuteni A-B ₁ de la Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> (jud. Suceava).....	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, Un topor cu gaură de înmănușare transversală descoperit la Slon (com. Cerașu, jud. Prahova)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Descoperiri funerare aparținând grupului Ferigile la Stoenești – <i>Valea Miriuței</i> (jud. Argeș).....	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d’Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian.....	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți.....	225

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXVII, 2017).....	269
LIANA OȚA, Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	287

OANA DAMIAN, „140 de ani de arheologie dobrogeană”. Cronica unei expoziții.....	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colocviu și expoziție fotodocumentară dedicate cercetării arheologice a unei cetăți bizantine de la gurile Dunării, <i>Proslavița</i>	337
<i>TEZE DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, Activitatea monetăriei de la Alba Iulia. Studiu numismatic, istoric și arheologic	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Gânduri despre Dumitru (Mitrut) Țicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófalvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaumul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABREVIERI</i>	385

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 69 – 2018

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Preliminary considerations regarding some plastic representations from Site 4 at Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Archaeological and anthropological data on a Middle-Byzantine necropolis at Isaccea–Noviodunum (Tulcea County), <i>Border Police Territory</i> sector	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara before and after the Teutonic Knights. The mediaeval fortification	121

NOTES ET DISCUSSIONS

ION MAREȘ, New data regarding salt extraction from brine in the Eneolithic. Briquetages discovered in the Cucuteni A-B ₁ settlement from Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> , Suceava County	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, A shaft-hole axe discovered in Slon (Cerașu locality, Prahova County)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Funerary findings belonging to Ferigile group at Stoenești – <i>Valea Miriuței</i> (Argeș County)	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d'Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, La participation de la flotte romaine à la guerre dacique de l'empereur Trajan	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Once more about the “Saint Nicholas” church from Rădăuți	225

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXVII, 2017) ..	269
LIANA OȚA, Session annuelle de communications scientifiques de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan »	287

OANA DAMIAN, « 140 ans d'archéologie dobroudjéene ». Chronique d'une exposition	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colloque et exposition photodocumentaire dédiés à la recherche archéologique d'une forteresse byzantine, située à l'embouchure du Danube, <i>Proslavitza</i>	337
<i>THÈSES DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, The activity of the mint of Alba Iulia. Numismatic, historical and archaeological study	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Thoughts about Dumitru (Mitrut) Ţicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófálvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABRÉVIATIONS</i>	385

FELDIOARA ÎNAINTE ȘI DUPĂ CAVALERII TEUTONI. FORTIFICAȚIA AȘEZĂRII MEDIEVALE

DANIELA MARCU ISTRATE*

Rezumat: Feldioara face parte dintre localitățile care, în Evul Mediu, au optat pentru un sistem de fortificații complex, cu două componente principale: o cetate de refugiu exterioară, respectiv o incintă întărită construită în jurul așezării, înglobând biserica, cimitirul, casa parohială și o serie de gospodării. Aceste ample lucrări de fortificare reflectă măsurile defensive care s-au impus de-a lungul veacurilor, inițiate în primul deceniu al secolului al XIII-lea de cavalerii teutoni și extinse ulterior de comunitate, la sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea, odată cu agravarea pericolului otoman.

Articolul de față se ocupă de fortificația așezării, o componentă a istoriei Feldioarei căreia cercetarea istorică nu i-a acordat până acum un interes special. Se prezintă rezultatele investigațiilor arheologice efectuate acolo în 1990–1991 și 2016, care au avut drept obiectiv reconstituirea structurii fortificației și a sistemului de acces. Cu această ocazie, au fost descoperite, însă, și vestigii preistorice și din epoca post-romană (secolul al IV-lea), care sunt de asemenea menționate pe scurt.

Planimetric, fortificația din jurul nucleului localității aparține tipului neregulat, adaptat terenului și exploatând la maximum posibilitățile existente, naturale sau moștenite din alte epoci. Zidul de incintă, așa cum rezultă, de altfel, din planul întocmit la 1927, a fost construit pe marginea unui platou înalt, delimitat de pante naturale sau de șanțul de apărare preistoric. Cercetările arheologice din 1990 au reușit să identifice un segment din acest zid și, de asemenea, ruina unui turn de formă dreptunghiulară, cu spațiul interior de 3,80 × 2,70 m și ziduri groase de 1,10–1,25 m. Totuși, configurația fortificației, la limita sa estică, nu s-a putut stabili în detaliu, deoarece o parte dintre ziduri nu se mai păstrează nici măcar sub nivelul actual de călcare. Aceeași situație a fost constatată și în zona presupusei porți, cercetată în anul 2016: lucrările moderne de amenajare a drumului actual, care conduce din așezare către cetatea exterioară, au distrus complet vestigiile porții și ale zidului de incintă.

Sumarele vestigii rămase în urma locuirii medievale atestă funcționarea acestui sistem în secolul al XV-lea, precum și abandonarea lui, cel puțin parțială, la finele acestui veac sau în primele decenii ale veacului următor, când ruina turnului a fost folosită pentru amenajarea unui atelier de olar. Atelierul a avut mai multe etape de funcționare și producea toate categoriile de cahle necesare construirii unei sobe, dintre care se remarcă în mod special cahlele-plăci cu decor în relief, care prezintă o tematică decorativă diversă.

Totuși, zidul de incintă s-a conservat pe segmente importante, fiind inclus în structura unor gospodării (partea de sud) sau folosind drept bază pentru împrejmuirea actuală a casei parohiale (partea de nord și est).

Cuvinte-cheie: Feldioara, Țara Bârsei, așezare romană, fortificație medievală, secolele XIV–XVI

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Zona istorică a Feldioarei¹ ocupă un platou de formă aproximativ triunghiulară, cu axa lungă orientată pe direcția V–E, cu vârful către est. Părțile de nord și de sud sunt naturale, delimitate de pante abrupte, iar baza triunghiului este dată de un șanț lat de cca 25 m și adânc de cca 15 m, care reprezintă, în mod evident, o intervenție artificială, cel mai probabil preistorică. În centrul acestei zone se află biserica evanghelică, înconjurată de un zid scund. Vârful triunghiului este ocupat de casa parohială și de grădina acesteia, însemnând aproximativ o pătrime din întreaga suprafață. Pe marginile de nord și de sud, în jurul bisericii, sunt amplasate gospodăriile, menținând o parcelare ale cărei origini sunt presupuse medievale². Drumul de acces intră dinspre așezarea propriu-zisă aproximativ la mijlocul laturii vestice a triunghiului și părăsește zona istorică pe lângă casa parohială, coborând într-o pantă destul de accentuată către cetatea exterioară, cunoscută ca „teutonă” (fig. 1–2).

Pe marginile acestui platou triunghiular se păstrează câteva fragmente dispartate dintr-un zid de fortificație, construit din piatră și cărămidă, refolosit în împrejmuirea gospodăriilor de pe partea de sud, est și nord-est. Zidul sudic are o înălțime de cca 4 m, este realizat predominant din piatră, cărămida fiind prezentă mai ales în partea superioară, unde păstrează mai multe guri de aruncare. Pe partea opusă a terasei, zidul din piatră a fost parțial inclus în structura casei parohiale, dar, de asemenea, pare să fi fost folosit și la împrejmuirea grădinii acestei case, completat masiv cu zidărie din cărămidă. Un plan al așezării, întocmit în anul 1927, ne arată încă mai multe fragmente din acest zid, care înconjură cvartalul estic al așezării, având, fără îndoială, origini medievale (fig. 3).

Cercetările arheologice inițiate la Feldioara în anul 1990 au avut din start o abordare de ansamblu a sitului, cu obiectivul de a reconstitui originile și evoluția așezării medievale³. În mod firesc, fortificația așezării a fost considerată o prioritate, un prim sector de cercetare (sectorul A) fiind organizat acolo unde zidul de incintă se păstrează cel mai bine, pe latura sudică⁴. Sub coordonarea autoarei acestor rânduri, în anul 1990 au fost efectuate șapte secțiuni (S I – S VII), amplasate, conform

¹ Entz 1994, p. 95, 175; Fabini 1998, p. 274, 449; Ioniță *et alii* 2004.

² Niedermaier 2016, p. 204.

³ Cercetările arheologice de la Feldioara au fost inițiate de către Radu Popa în anul 1990, iar din 1993 au continuat sub coordonarea lui Adrian Ioniță. Cercetările arheologice au vizat cele mai importante componente istorice detectabile în structura localității actuale: biserica evanghelică (sectorul B), cetatea (atribuită, în primele sale faze, cavalerilor teutoni (sectorul F), șanțul adânc („Râpă”) care delimitează nucleul istoric al așezării medievale (sectorul E). În jurul acestor obiective au fost deschise alte trei sectoare: la est de biserică, într-o mică piațetă (sectorul D), în grădina casei parohiale (sectorul C) și la sud-est de biserică, la limita platoului înalt pe care s-a dezvoltat centrul istoric al Feldioarei (sectorul A). În prima campanie, în anul 1990, cercetările s-au concentrat în sectorul A, pentru ca în anii următori să se dezvolte în special în sectoarele D și F. Prima semnalare a rezultatelor – Popa 1995. Un sumar pentru sectoarele B-F a fost publicat în anul 2004 – Ioniță *et alii* 2004.

⁴ Zidul de incintă, sub formă de ruină sau cu elevația intactă, precum și vestigiile cercetate în 1990 și descrise în acest studiu, se află în grădina domnului Derzsi Ștefan, căruia întreg colectivul de cercetare îi este recunoscător pentru sprijin și înțelegere.

planului general de săpătură⁵ (fig. 4–5). Secțiunile au fost epuizate în acea campanie, cu excepția unei gropi a cărei investigare s-a finalizat în 1991. Ulterior, sectorul a fost abandonat, cercetarea concentrându-se asupra bisericii, necropolei și, mai ales, cetății „teutone”. O parte a materialului arheologic a fost publicată în anul 1992⁶, iar un raport mai amplu a apărut în anul 2003⁷.

Investigațiile au fost reluate în anul 2016⁸, cu ocazia restaurării și refacerii cetății exterioare și a reamenajării accesului către aceasta. S-au realizat două sondaje (numerotate S 68 și S 69) de o parte și de alta a drumului, amplasate pe traseul zidului de incintă, în dreptul unei porți monumentale pe care o cunoaștem din imagini din secolul al XIX-lea. Un pinten de zid care funcționează drept contrafort al clădirii și incintei parohiei ar putea fi o rămășiță a acelei porți, astfel că investigația noastră a urmărit să verifice topografia zonei (fig. 4).

Articolul de față reia problematica fortificației medievale a Feldioarei, completând imaginea acesteia cu informații rezultate din săpăturile recente, publicate după apariția articolului din anul 2003⁹ sau încă inedite¹⁰.

1. CERCETAREA DIN SECTORUL A/GRĂDINA DERZSI ȘTEFAN

Stratigrafia generală (fig. 6/1, 7–8)

Solul „viu” este un strat de lut galben cu rare concrețiuni calcaroase, care în adâncime (la marginea platoului și în pantă) conține frecvente lentile de nisip și pietriș. Primele urme materiale de locuire umană aparțin preistoriei și se concretizează printr-un strat castaniu închis cu rare fragmente ceramice, precum și prin depuneri compacte de chirpici. Această prezență s-a evidențiat îndeosebi în partea de vest a zonei cercetate, în S I.

Cele mai consistente depuneri aparțin epocii romane și post-romane: straturi de lut castaniu mai mult sau mai puțin pigmentate cu chirpici rulat, nivelări cu lut curat sau nisip și pietriș, lentile compacte de arsură. Această locuire s-a dezvoltat pe

⁵ S I: 21 × 2 m, carouri de 2 m dinspre nord spre sud. S II: 10 × 2 m etc.

⁶ Marcu 1992.

⁷ Marcu Istrate 2003.

⁸ Șantierul de restaurare a cetății exterioare, finalizat cu o adevărată refacere a întregului ansamblu, s-a desfășurat între 2013 și 2017. Acest șantier ne-a oferit posibilitatea de a realiza cercetări arheologice ample în interiorul și exteriorul cetății „teutone” și de a clarifica astfel formarea acestei fortificații. Cercetările s-au desfășurat de către aceeași echipă, responsabil de șantier fiind Adrian Ioniță, iar responsabil de sector Daniela Marcu Istrate.

⁹ Ioniță *et alii* 2004, *passim*.

¹⁰ Rezultatele cercetărilor din anii 2013–2017 (vezi, *supra*, nota 8), care au adus numeroase întregiri istoriei Feldioarei, sunt în curs de prelucrare.

toată suprafața investigată, pe platoul propriu-zis, dar și pe marginea acestuia, fiind surprinsă cu claritate îndeosebi în S IV și S V. Depunerile aferente sunt suprapuse direct de intervențiile medievale de construire a fortificației din secolele XIV–XV sau, acolo unde acestea din urmă au fost minime, chiar de depuneri mai târzii, cum este de pildă stratul 16, o umplutură cu piatră și fragmente de cărămidă. În S IV, o depunere consistentă de pământ castaniu închis cu pigment de cărbune și ceramic (stratul 3) sau cu pete de chirpici (stratul 5) ar putea aparține unei etape intermediare, dar nu conține niciun fel de material care să ne ajute să facem astfel de precizări. Limita superioară a acestor straturi se află, în medie, la -0,40 m, fiind, de asemenea, suprapuse direct de intervenții medievale și moderne.

Depunerile medievale sunt extrem de superficiale, ceea ce, în bună măsură, se datorează intervențiilor moderne, concretizate în diverse gropi sau în simple lucrări agricole. Activitatea constructivă a fost precedată secvențial de o nivelare cu lut galben, care a crescut nivelul cu 0,20–0,30 m (stratul 2), probabil cu scopul de a uniformiza suprafața. Lutul nu provine din șanțurile de fundare, deoarece acestea s-au oprit constant în umpluturi, ci a fost adus special. Această nivelare este suprapusă direct de materialul rezultat din ruina zidurilor și din incendierea unor structuri din lemn. O stratigrafie ceva mai relevantă a fost înregistrată în interiorul turnului și, de asemenea, pe ruina acestuia, unde, în secolul al XVI-lea, a fost amenajat un atelier de olar.

Eventualele depuneri de pe marginea platoului și din pantă au alunecat, astfel că, în zona respectivă, solul „viu” sau, după caz, umplutura antică sunt suprapuse direct de nivelări recente sau de solul vegetal (S I, stratul 6).

Locuirea preistorică

Locuirea preistorică¹¹ nu a lăsat alte urme în afara straturilor menționate deja. Depunerea de pământ castaniu roșcat, care conține mult chirpici, inclusiv bulgări mari (stratul 21) este compactă și, în partea de vest a săpăturii, cercetată prin S I și S IV, apare pe toată suprafața la nord de zidul de incintă medieval, deosebit de fragmentată de numeroasele intervenții ulterioare. Chirpiciul este nelipsit din toate straturile aflate sub cel vegetal, rulat de gropi, bordeie, șanțuri de fundație etc., imprimând, uneori, nivelărilor cu pământ curat un înșelător aspect de sol antic. Un fragment dintr-o vatră, care a aparținut acestei perioade, a fost descoperit în S I, la -1,30 m, în umplutura gropii G2 din secolul al XIX-lea, care a distrus toate complexele din această zonă.

¹¹ Pentru o imagine de ansamblu privind preistoria Feldioarei, a se vedea N. Boroffka, R. Boroffka, *Preistoria*, în vol. Ioniță *et alii* 2004, p. 16–26.

Locuirea romană și post-romană¹²

Pe toată suprafața investigată au apărut vestigiile unui consistent nivel de locuire din epoca romană¹³, a cărui coerență a fost, din păcate, serios afectată de intervențiile medievale. Au fost identificate urmele a două locuințe semi-îngropate în S I, respectiv în S IV.

Locuința 1 a fost surprinsă parțial în S I, carourile 2–3, delimitându-se clar în grund la -1,22 m, cu o umplutură cenușoasă amestecată cu lut galben (stratul 22a). Locuința a fost săpată de la partea superioară a stratului 15 (castaniu roșcat cu puțin chirpici), pe care îl regăsim pe toată suprafața, în zonele nederanjate de intervenții ulterioare, cu o grosime maximă de 0,30 m și cu o ușoară pantă dinspre nord spre sud. Față de nivelul de călcare din perioada respectivă, nu pare să fi fost adâncită mai mult de 0,60 m și este posibil să fi avut o intrare dinspre nord. În umplutura ei se distinge o nivelare cu materiale purtate, reprezentând posibil o refacere (stratul 23), iar umplerea până la nivelul de călcare medieval s-a realizat într-o singură etapă, cu un strat de pământ cenușiu sfărâmișos (stratul 24). Din stratul din care a fost săpată locuința au fost recuperate, în afară de câteva fragmente ceramice, un fragment de cuțit și o cheiță.

Depuneri mai consistente au apărut în S IV, atât pe marginea platoului, cât și în pantă. La nord de zidul de incintă s-a săpat în umplutura altei locuințe (strat castaniu lutos cu ceramică, 4A), la -1,00 m fiind identificat și un fragment dintr-o podea din lut, în apropierea căreia a fost descoperită o brățară din os și destul de multă ceramică, dintre care menționăm fragmente dintr-un vas de provizii decorat cu valuri incizate, grupate în benzi. Locuința (L2) pare să fi fost distrusă de un incendiu, în care a ars o suprastructură predominant lemnoasă (acoperișul?) (stratul 4B) și s-au prăbușit pereții lutuiți (strat de pământ castaniu deschis cu chirpici, arsură și ceramică – stratul 4), ulterior fiind suprapusă și distrusă parțial de o groapă medievală (G32/33). Aproximativ aceeași succesiune a depunerilor a fost înregistrată la o distanță destul de mare în S II, la nord de turnul medieval, pe restul suprafeței aceasta fiind bulversată de intervenții medievale și moderne. Stratul 4 este aici mai curat, cu mai puțin chirpici, și conține, de asemenea, la partea superioară lentile de arsură compactă (4B), fiind căpăcuit de o nivelare cu lut (4D), respectiv cu nisip și pietriș (4F). Un strat consistent de lut castaniu, amestecat cu pietriș și rar pigment de arsură (4C contemporan probabil cu 5), aparține aceleiași epoci și este suprapus de un nivel cu lut ars, cărbune și chirpici (stratul 11), a cărui parte superioară se află la numai -0,20 m, imediat sub nivelul de construcție a zidurilor

¹² Detalierea acestor locuiri nu se poate face, în condițiile în care nici de această dată nu am avut posibilitatea de a prelucra artefactele. Obiectul principal al acestui studiu fiind epoca medievală, ne rezumăm la a semnală această locuire din primele secole ale mileniului I, cu speranța că, la un moment dat, ea va putea fi caracterizată mai amănunțit prin prelucrarea artefactelor sau prin noi descoperiri.

¹³ Ioniță 1994; A. Ioniță, *Epoca romană*, în vol. Ioniță et alii 2004, p. 27–28.

medievale (stratul 12B). La sud de zidul de incintă, pe marginea platoului (dar nu în pantă), depunerile care pot fi atribuite acestei perioade sunt, de asemenea, destul de însemnate, așa cum rezultă din stratigrafia înregistrată în S IV. Peste straturile de sol „viu” alunecate (7, 9), primul strat de cultură este nivelarea cu pietriș și nisip menționată mai sus, care aici conține și fragmente ceramice (stratul 4F). Un strat gros de lut castaniu închis, aproape curat, a rezultat probabil din amenajarea locuințelor de pe botul terasei (4E), ca, de altfel, și o lentilă de lut galben (4D), suprapusă direct de același strat 11 care se află, pe cea mai mare parte a suprafeței, imediat sub solul vegetal. Straturile de cultură urcă spre marginea terasei (atât dinspre sud spre nord, cât și dinspre nord spre sud), sugerând existența în această zonă a unui denivelări (val de pământ dintr-o etapă anterioară?), pe care s-a așezat locuirea romană, aplatizând-o treptat, și, mai târziu, zidul de incintă al fortificației medievale. Această denivelare era vizibilă, la începutul anilor '90, pe tot platoul, până la drumul actual, ceea ce, la prima vedere, a părut un indiciu privind traseul ruinei zidului de incintă, presupunere care s-a dovedit eronată.

Pe suprafața investigată au apărut urmele a șase gropi circulare, cu diametrul variind între 0,25 m și 0,45 m, cu umplutură de lut galben în straturile castanii pigmentate cu chirpici¹⁴. Gropile au fost vizibile în grund la adâncimi destul de mari, partea lor superioară fiind sistematic răzuită de intervenții ulterioare, astfel că sunt căpăcuite fie de straturi determinat medievale, fie de nivelări care pot aparține chiar epocii moderne. Umplutura gropilor este curată, fără materiale sau pigmentări sugestive, dar faptul că una dintre acestea este tăiată de fundația turnului medieval (G9) indică, fără echivoc, faptul că aparțin unei etape care a precedat edificarea fortificației. În stadiul actual al cercetărilor, atribuim aceste complexe unei structuri din lemn, construite pe marginea platoului, probabil o împletitură din crengi în jurul unor pari de dimensiuni diferite. Aceleași amenajări îi aparțin alte două gropi mai mari (G39, cu diametrul de 0,90 m și G35, cu diametrul de 1,50 m) și o bârnă din lemn cu secțiune pătrată (latura de 0,27 m și lungimea de 1,80 m), cu capetele sprijinite pe bolovani din piatră, având aspectul unei tălpi pentru o suprastructură din lemn.

Fortificația medievală

Din fortificația medievală au fost descoperite zidul de incintă și un turn de apărare, amplasat în exteriorul acestuia (fig. 5, 7–8).

Zidul de incintă are o lățime medie de 1,70 m și se păstrează în ruină doar fundația, acoperită de un strat de moloz rezultat din demolare, amestecat cu pământ și pietriș. Partea superioară se află, în medie, la -0,20 m, iar talpa fundației a apărut la -0,90/1 m, în umpluturile antice reprezentate fie printr-un strat de lut castaniu curat

¹⁴ G1 (S I, caroul 6, -0,65 m); G9 (S II, -0,40 m); G18, G22 (S IV, -0,80 m); G34 (S V, caroul 4, -0,55 m); G42 (S VII, caroul 2, -0,25 m).

deosebit de dur, fie prin straturi de cultură (stratul 4). Fundația a fost construită din bolovani de piatră de dimensiuni mijlocii și rare fragmente de cărămidă, aruncate în șanțul de fundare împreună cu o cantitate variabilă de liant (mortar nisipos friabil), astfel că, în unele puncte, zidăria este înecată, iar, în altele, mortarul insuficient a lăsat goluri între pietre. Pe cea mai mare parte a suprafeței, șanțul de fundare a avut pereți verticali, îngustându-se, atunci când a ajuns la nivelul straturilor dure cu multă arsură sau chirpici, printr-o treaptă orizontală sau prin arcuirea peretelui.

Deși o ușoară denivelare a terenului a sugerat existența ruinei pe întreg platoul cercetat, din zidul de incintă a fost descoperit doar un segment cu lungimea maximă de 9,65 m (în S I, S IV și S V), încheiat în S V în formă de „L”. La o distanță de cca 5 m de capătul zidului, a fost descoperit un turn dreptunghiular, iar, la est de acesta, zidul nu a mai apărut – cu toate că săpătura s-a extins pe o lungime de 6 m. Singura explicație posibilă este aceea că zidul a avut o fundație superficială sau a fost așezat chiar pe nivelul de călcare contemporan, astfel că, în decursul timpului, a dispărut fără urmă.

Între capătul zidului și turn s-a presupus existența unei porți, cu o deschidere maximă de 4 m, având spre est un stâlp, cu diametrul de 0,70–0,80 m, încastrat aproape pe jumătate în zidăria turnului, într-un lăcaș rezervat din construcție în acest scop. Spre vest, terminația de formă aproximativ triunghiulară a incintei servea, probabil, și ea sistemului de închidere a porții, fie ca bază pentru un montanț, fie ca o protecție pentru sistemul de închidere. În zona deschiderii au fost descoperite urmele mai multor bârne din lemn arse *in situ*, într-un strat de cenușă, cărbune și lut puternic ars, la -0,20 m. Stratul de arsură s-a întins pe o suprafață considerabilă, fiind reperat până la o distanță de aproximativ 4 m de poarta propriu-zisă – din păcate distrus de o intervenție ulterioară de proporții (groapa G33), iar în secțiune este destul de consistent, cu o grosime maximă de 0,40 m, observabilă pe profilul de est al S V (stratul 12). Această configurație sugerează o întăritură masivă din lemn (poartă?) care a ars pe loc, eveniment urmat îndeaproape de ruina sau demolarea structurilor zidite, operațiuni care se reflectă într-un strat de moloz curat răspândit pe suprafață (stratul 12A).

În același segment de întrerupere a zidului, pe direcția acestuia, a fost înregistrat un șanț umplut cu moloz, având o lățime de cca 0,60 m, ale cărui capete au rămas distanțate atât față de turn, cât și față de zid. În cazul în care acest șanț a rezultat dintr-o demolare, atunci trebuie să avem în vedere o zidărie superficială, poate rămasă doar la nivel de fundație sau, eventual, un fel de parapet.

Turnul, de formă dreptunghiulară, are spațiul interior de $3,80 \times 2,70$ m, cu ziduri groase de 1,10–1,25 m, și o fundație mai lată pe partea de vest (până la 1,40 m), spre poartă. Zidăria este identică cu aceea a incintei, neglijent executată, din piatră de râu și rare fragmente de cărămidă legate cu mortar friabil. În jurul turnului au fost surprinse urmele a trei gropi de schelă (G11, diametrul 0,45 m; G13, diametrul 0,15 m; G17, diametrul 0,22 m) cu umplutură nisipoasă din care au fost

recuperate fragmente de cărămidă, chirpici și ceramică medievală din secolele XIV–XV. Ruina turnului, dezvelită integral în secțiunile S II, S III și S IIIA, se află spre sud, imediat sub nivelul actual de călcare, iar spre nord este acoperită cu un strat de moloz provenit din demolare (sau ruinare?). Nivelul de construcție constă dintr-o placă compactă de mortar cu bolovani de piatră, care se regăsește pe toată suprafața interioară, mai consistentă spre nord; aceasta a fost, foarte probabil, folosită și ca prim nivel de călcare (stratul 17). Această placă suprapune un strat castaniu fără materiale, la -0,80 m (medie într-un teren puternic înclinat), pe care îl atribuim locuirii post-romane (stratul 4G). Absența oricărei urme din locuirile anterioare de pe platou arată că suprafața pe care urma să fie construit turnul a fost integral excavată, zidurile căptușind, de fapt, pereții unei gropi. Placa de mortar este suprapusă de o umplutură cu pietriș, mortar, fragmente de cărămidă, fragmente de vase și cahle-oală databile în general în secolul al XV-lea (stratul 18), probabil o înălțare a nivelului interior, amenajat de această dată printr-o nivelare cu lut (stratul 19). Spre zidul dinspre interior, un strat compact de arsură (20) a fost depus înainte de demolarea turnului și nu este exclus să reprezinte urma unei instalații de foc, mai ales că, din partea inferioară, au fost recuperate mai multe fragmente de lipitură de lut și cahle-oală. Atât ruinele turnului, cât și spațiul interior sunt acoperite cu o umplutură castanie cu mortar și mici fragmente de cărămidă (stratul 21), bogată în fragmente ceramice: oale, tigăi, capace, multe funduri de vase – probabil deșeurile atelierului de olar.

Atelierul de olar

Ruina laturii de nord a turnului a fost refolosită pentru amenajarea unui atelier de olar, ale cărui urme au fost parțial identificate în săpătură, constând din structuri zidite și vetrele a două cuptoare. Perpendicular pe turn, a apărut un zid superficial construit, din piatră și fragmente de cărămidă, cu lățimea de 0,42–0,50 m, iar peste ruina turnului s-a observat talpa altui zid construit din cărămidă, cu o lățime asemănătoare. Din cuptoare nu s-au păstrat decât vetrele, acoperite cu un strat de umplutură (pământ, moloz, piatră, cărămidă) din care s-au recoltat cantități mari de ceramică din secolele XVI–XVII, vase și cahle (oale și plăci). Atelierul pare să fi avut mai multe etape de refacere, cele două vetre fiind succesiv construite, astfel încât vatra A suprapune vatra B. Un prim cuptor (B) a avut formă circulară, cu diametrul vetrei de 0,90 m, gura fiind foarte probabil orientată spre sud. Vatra s-a păstrat parțial la -0,30 m, jumătatea de sud fiind distrusă. Vatra celui de-al doilea cuptor a fost tot circulară, cu diametrul de 1,70 m, și a apărut în săpătură la -0,45 m. Aceasta a fost, la un moment dat, refăcută: peste vatra veche s-a întins un strat de lut, realizându-se o vatră mai mică, cu diametrul de 1,55 m, dar cuptorul nu a mai fost folosit o perioadă prea lungă, stratul de arsură fiind subțire și friabil. În partea de nord a acestui cuptor, a fost descoperită o groapă de evacuare de formă neregulată (aproximativ semicirculară), din care au fost recuperate materiale identice celor răspândite pe suprafață în jurul vetrelor (G20). Legată de același complex al

cuptoarelor este și groapa G19, vizibilă pe grund la -0,50 m în apropierea vetrei A, cu o umplutură de pământ negru fără materiale.

În imediata apropiere a vetrelor și pe o suprafață apreciabilă în jurul acestora, a fost recuperată o mare cantitate de ceramică (atât vase de uz comun, cât și cahle), provenind din producția curentă a cuptoarelor, reprezentând fie rebuturi, fie, în cea mai mare parte, piese fără defecte, care s-au spart, probabil, în timpul manevrării și depozitării. Intervenții ulterioare au răspândit fragmente aparținând aceleiași piese pe o suprafață relativ mare, ceea ce a făcut ca procesul de reconstituire să fie dificil, iar numărul pieselor întregite foarte mic¹⁵. După abandonarea atelierului, zona a fost folosită o perioadă în scopuri menajere, în timp acumulându-se și materiale mai târzii, din secolele XVII–XVIII.

Diverse amenajări medievale și moderne

Cel mai interesant dintre complexe descoperite în săpătură a fost o groapă de provizii apărută în S VII, carourile 1–2. G 40, de formă circulară în plan, ovoidală în secțiune, cu diametrul maxim de 1,80 m, diametrul fundului de 0,90 m și adâncimea de 2,40 m, a fost săpată de la adâncimea medie de 0,20 m față de nivelul actual de călcare, dintr-un strat castaniu lutos cu pigment ceramic. Groapa a fost puternic arsă în interior, astfel că pereții erau „căptușiți” cu un strat de lut ars la roșu, gros de 0,10 m, friabil. Partea inferioară (A) a fost umplută cu bolovani de piatră, cărămizi de dimensiuni foarte mari (26 × 12 × 8 cm; 24 × 12 × 11 cm), prost arse, dar cu urme de mortar, pietriș, foarte multe oase de animale. Tot de aici a fost recuperată o cantitate impresionantă de ceramică medievală târzie (fragmente de vase, cahle oală și plăci) din secolul al XVI-lea. La -1,80 m, au apărut o cahlă-oolă întregibilă, o fusaioală, câteva fragmente de zgură, o foarfecă aproape întregă, un cuțit fragmentar și o monedă de la Matia Corvin, emisă în anii 1471–1481 (fig. 6/2).

Umplutura din zona mediană provine din straturi de cultură mai vechi și constă dintr-un pământ castaniu lutos (B), din care s-au recuperat materiale amestecate (un ac de păr, un fragment de ceramică romană ștampilată și smălțuită, ceramică post-romană, cuie, fragmente de fier neidentificate, două mărgele din sticlă și o monedă de la împăratul Caracalla, emisă în anii 206–210), respectiv un strat de arsură dislocată (lut ars la cărămiziu, foarte friabil, cu mult cărbune, fragmente mari de chirpici¹⁶) din nivelul antic. În acest ultim strat a fost descoperită o oală borcan lucrată cu mâna (pastă grosieră degresată cu pietricele, ardere superficială) și

¹⁵ Atelierul de la Feldioara a rămas singurul atelier de produs cahle descoperit și cercetat în detaliu în Transilvania. El a avut o producție extrem de diversificată, realizând toate tipurile de cahle necesare construirii unei sobe, utilizând un repertoriu decorativ inedit, datorat unui producător de tipare care s-a inspirat din diferite surse pentru crearea operelor sale. Cele mai multe dintre acestea au rămas, de altfel, unicate, ceea ce denotă o producție locală care nu a beneficiat de o piață de desfacere. Pentru o analiză detaliată a atelierului, a se vedea Marcu 1992; Marcu Istrate 2003, p. 308–312. În general despre acest meșteșug în mediul săsesc, a se vedea Göllner 1961.

¹⁶ Lutul a fost lipit pe bărne a căror lățime variază între 10,7 și 4 cm, rareori fiind mai mică, aflate la distanță (medie) de 7 cm una de alta.

fragmente din alte câteva vase din secolul al IV-lea, un inel din bronz și fragmente dintr-un obiect de bronz neidentificat. În sfârșit, partea superioară a gropii este căpăcuită de un strat de lut curat și de o umplutură cenușie, amestecată cu pietre, mortar și, rar, ceramică medievală târzie; din această zonă a fost recuperată și o monedă de la Leopold, emisă în 1695. Contextul stratigrafic în care se află groapa, ca, de altfel, și materialele din interiorul ei, nu ne sunt de mare ajutor pentru datarea acestei amenajări. Cel mai probabil, groapa are o origine medievală, relativ contemporană cu fortificația, iar după abandonare s-a umplut treptat, în mai multe etape, în cursul secolelor XVI–XVII.

O groapă medievală a fost cercetată și în S I, cu partea superioară mai largă (diametrul maxim 1 m), îngustându-se pe măsură ce se adâncește, astfel că partea inferioară este destul de regulată, cu un diametru de 0,30 m. Groapa s-a delimitat în grund la -0,50 cm, se adâncește în solul „viu” și este căpăcuită de un strat care conține materiale medievale (stratul 18). În umplutură se disting două etape, o umplutură castanie-cenușie cu chirpici și frecvent pigment de mortar (A), respectiv o umplutură cenușie cu chirpici (B).

O groapă de var anterioară atelierului de olar sau contemporană cu prima etapă de funcționare a acestuia a fost descoperită în S IV, la limita de nord a săpăturii. G21, vizibilă în grund la -0,30 m, a fost săpată inițial de la -0,20 m, având o adâncime maximă de 1 m și formă rectangulară. La baza gropii a fost curățat un strat de var întărit cu rare fragmente de piatră și cărămidă (A), suprapus de lut amestecat cu mortar și materiale diverse (B). Groapa s-a umplut în timp cu lut galben, amestecat cu fragmente de cărămidă, oase, mortar, fragmente de vase și cahle, cenușă, mult pigment de cărbune, provenind, probabil, în parte din deșeurile atelierului (C).

Din stratul cu materiale din secolul al XVI-lea, a fost săpată o groapă (G4/6) cu două etape de umplere (A – lut galben curat; B – pământ cu multă piatră), surprinsă în săpătură cu o deschidere maximă de 1,10 m, la origine, probabil, o mică groapă de provizii. Tot din secolul al XVI-lea datează o groapă de dimensiuni mari (G32/33), surprinsă în S IV și S V, săpată după construirea zidului de incintă, dar înainte de amenajarea anexei surprinse în partea de nord a săpăturii. Groapa este destul de superficială, din relaționările stratigrafice rezultând că poate fi pusă în legătură cu atelierul de olar. Umplutura ei constă, la bază, dintr-un lut castaniu deschis, care conține frecvent bulgări de lut galben, ceea ce ne determină să o considerăm ca fiind la origine o groapă pentru extracția lutului. Partea superioară este umplută cu un pământ castaniu închis cu mult chirpici, rezultat din rularea straturilor anterioare și cu lentile compacte de lut galben, materialele reducându-se la fragmente ceramice din secolele XVI–XVII. Din umplutură a fost recuperată o monedă de la Matia Corvin, emisă în 1468–1460.

În partea de vest a săpăturii, în S I, a fost descoperit un zid sec, cu grosime variabilă de 0,45–0,50 m, construit din bolovani de râu de dimensiuni medii legați cu lut și aflat imediat sub nivelul actual de călcare. Ruina este paralelă cu zidul de incintă și a aparținut, foarte probabil, unei anexe de mari dimensiuni. În carourile 1–2

ale S I pe toată suprafața, au fost descoperite urmele prăbușirii (sau dezafectării) acestei construcții, constând dintr-o umplutură de piatră și rare fragmente de cărămidă într-un strat de pământ negru cenușos (stratul 19).

Urmele unei construcții târzii, de această dată realizată cu mortar, au fost surprinse în S IV și S V, la extremitatea de vest a acestora: un zid din bolovani de piatră și mortar, cu o grosime medie de 0,55 m, având partea superioară imediat sub stratul vegetal și talpa la -0,20 m.

Cele mai recente intervenții de pe platoul cercetat sunt două gropi. G2 a avut o formă rectangulară, cu deschiderea maximă surprinsă în săpătură de 3,20 m, iar pe verticală s-a adâncit în solul „viu”, dislocând, între altele, o locuință (cu vatră) antică și distrugând aproape complet o groapă medievală (G8). A fost umplută în mai multe etape, cu un pământ amestecat care conține mult mortar și materiale din secolul al XIX-lea, iar partea superioară este nivelată cu un capac din lut (D), deasupra căruia se află depunerile recente cu pietriș mult (stratul 16A). G14/41 este o groapă care a fost săpată paralel cu marginea platoului, cel puțin în zona de sud-est a acestuia – foarte probabil o tranșee umplută ulterior cu pământ curat.

2. CERCETAREA DIN ZONA PORȚII DE INTRARE ÎN AȘEZAREA FORTIFICATĂ DINSPRE EST

Cercetarea zonei porții s-a făcut prin două secțiuni, trasate de o parte și de alta a drumului, în dreptul unui pinten de zidărie care folosește astăzi drept contrafort pentru structurile casei parohiale. Pe latura de nord a drumului a fost trasată S 68, orientată E–V, de 4,00 × 1,50 m; săpătura a atins 1,20 m adâncime, fără a identifica depuneri de interes arheologic. Sterilul a apărut imediat sub nivelul de călcare, afectat numai spre nord de o șanțuire adâncă de cca 30 cm, umplută cu pământ negru, piatră și cărămidă. Peste umplutura acestei șanțuiri a fost amenajată o consolidare a pantei, din piatră și plăci de beton. În prezent, această consolidare nu mai este vizibilă, fiind, la rândul ei, acoperită cu un strat gros de pământ galben, provenit din șanțurile utilitare excavate pe drum (fig. 4, 9–11).

S-a putut vedea, cu ocazia acestei săpături, că, în capătul ei de sud, fundația laturii de nord a porții coboară numai 0,50 m sub nivelul consolidării (și se adâncește numai 0,15 m în lutul galben). De la talpă, zidul urcă relativ drept 2,70 m, după care, pe următorii 5,10 m ai elevației, se retrage succesiv către Casa Parohială. Pragul primei retrageri corespunde cu nivelul de călcare a fâșiei de teren aflată la vest de poartă, între zidul curții Casei Parohiale și zidul de susținere a drumului. Aceste observații și informații, oferite de imaginile de epocă, sugerează faptul că nivelul de călcare în perioada de utilizare a porții se afla în jurul acestei prime retrageri, la cca 2,70 m deasupra tălpii de fundare. Structura zidului susține și ea această ipoteză, partea inferioară a zidului (predominant de piatră) având un aspect neregulat,

caracteristic pentru fundații, în timp ce partea superioară (cu multă cărămidă) are un aspect finisat.

Arheologic, nu se poate stabili când a avut loc această coborâre de nivel cu cca 2,00 m. Utilitatea ei este însă evidentă, ea oferind drumului care iese din localitate o pantă mult mai lină.

Pe latura de sud a drumului, investigată prin S 69, urmele porții nu au putut fi detectate, deși săpătura, orientată E-V, a atins 10 m lungime, cu o lățime medie de 1,50 m, o adâncime medie de 1,20 m și cu o casetă de 3,00 × 1,00 × 1,70 m pe latura de sud. Mai multe straturi de dărâmtură, identificate în partea dinspre cetate (în exteriorul traseului preconizat al incintei), ar putea să se datoreze demolării fortificației. În zona traseului preconizat al incintei a fost identificată o groapă, cu mai multe etape, al cărei fund se află aproximativ la nivelul drumului actual. Groapa este umplută în principal cu pământ galben și nu oferă niciun indiciu care să îngăduie atribuirea ei unui șanț de fundare. Din umplutură au fost recuperate câteva fragmente de cahle. Într-o etapă mai târzie, o a doua groapă, cu umplutură afânată, a tăiat atât groapa pre-existentă, cât și straturile de dărâmtură. Ultima intervenție din zonă a fost construirea zidului de susținere a malului, care se continuă în partea dinspre drum cu o rigolă, parte integrantă a structurii sale. Rigola de piatră a zidului se continuă către est cu o rigolă din plăci de beton, care se termină într-un cămin de canalizare. Atât materialele recuperate, cât și informațiile orale indică faptul că rigolele s-au astupat numai în ultimii ani.

Rezultatele de pe partea de sud a drumului susțin ipoteza unei coborâri drastice a nivelului drumului, ulterioară dezafectării porții, urmată (imediat sau după o perioadă mai scurtă sau mai lungă de timp) de consolidări ale malurilor cu ziduri de susținere.

Pentru stabilirea traseului exact al incintei localității în zonă, ar fi necesare cercetări suplimentare, în curtea Casei Parohiale (unde, pe baza observațiilor de suprafață, zidul laturii de nord a porții se transformă în fundația clădirii actuale) și pe proprietatea aflată la sud de drum, între zona investigată în 2016 și cea a săpăturilor din anii 1990–1991.

CONCLUZII

Numeroase descoperiri arheologice efectuate în secolul trecut în Țara Bârsei au scos la iveală consistente elemente de civilizație materială, care atestă o locuire susținută a acestei zone începând din preistorie, cu accente deosebite în primele secole ale mileniului I, în epoca romană și în secolul al IV-lea, continuând cu intensitate variabilă până în zilele noastre. Feldioara se înscrie și ea în acest peisaj de continuitate, vestigiile descoperite pe teritoriul său atestând habitate sistematice

în neolitic, epoca bronzului și epoca fierului¹⁷, acesteia din urmă aparținându-i, de altfel, și elementele menționate în paginile anterioare. O așezare romană consistentă a fost documentată în jumătatea estică a terasei, pe care se află biserica și fortificația medievală, cu depuneri considerabile și structuri de locuire clar delimitate, așa cum s-a văzut mai sus¹⁸. Perioada următoare, până la întemeierea așezării medievale la mijlocul secolului al XII-lea, pare să fi fost caracterizată mai degrabă prin utilizarea sporadică a teritoriului. Deși, în general, în Țara Bârsei este documentat un orizont post-roman coerent¹⁹, la Feldioara vestigiile acestei perioade sunt mai degrabă fragile, remarcabil fiind un tezaur de bare din aur ștamplate din secolul al V-lea²⁰.

Istoria medievală a Feldioarei nu este nici ea ușor de reconstituit, în condițiile în care sursele scrise sunt extrem de sumare. Poziția așezării în centrul Țării Bârsei, apariția ei în izvoarele scrise sub denumirea de Marienburg și ruinele fortificației exterioare au constituit argumentele principale pentru a susține fondarea Feldioarei de către cavalerii teutoni, în anul 1211. Cercetările arheologice au desființat însă această teorie, demonstrând că întemeierea a fost făcută de către o comunitate de coloniști din mediul germanic, care, în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, s-au înmormântat într-un cimitir aflat în partea estică a bisericii parohiale actuale. Analiza topo-cronologică a celor peste 100 de morminte a demonstrat folosirea cimitirului timp de mai multe decenii și închiderea acestuia la începutul secolului al XIII-lea, probabil în momentul instalării teutonilor în apropiere²¹.

Datele arheologice și istorice²² de care dispunem în acest stadiu al cercetărilor schițează tabloul unei evoluții ascendent liniare tocmai după plecarea cavalerilor în 1225. În 1240, atunci când este menționată pentru prima dată²³, Feldioara apare drept *Castrum Sancte Mariae*, având o biserică – termen prin care trebuie să înțelegem nu doar clădirea în sine, ci o parohie cu dependențele corespunzătoare – care tocmai era donată ordinului Cistercian²⁴. Moștenind rolul de centru al „domeniului” teuton, așezarea a continuat, foarte probabil, să fie centrul politic al Țării Bârsei²⁵ și, desigur, trebuie să fi avut și o dimensiune economică importantă. Vedem aceste împliniri ale

¹⁷ Dunăre 1972, p. 35–37; Costea, Ștefănescu 1979–1980, p. 384. O descriere amănunțită a acestor descoperiri la Salvan, Costea 1999, p. 9–22.

¹⁸ Pentru descoperirile mai vechi, a se vedea Costea, Ștefănescu 1979–1980, p. 385–386. Pentru reconsiderarea acestui nivel de locuire, pe baza descoperirilor din anii 1990, a se vedea Ioniță 1994.

¹⁹ Urme consistente de așezări au fost documentate, în apropierea Feldioarei, la Hărman, Sânpetru și Rotbav (Alexandrescu, Pop, Marcu 1973; Alexandrescu 1973; Marcu 1982; Marcu 1983).

²⁰ Curta 1990, p. 276–278, cu opiniile exprimate anterior; Pop, Bakó, 1967, p. 107 și *passim*.

²¹ Ioniță 1996; Ioniță *et alii* 2004, p. 29–69.

²² Fabini 1998, p. 274.

²³ DIR C, I, p. 319.

²⁴ Analiza documentului, în Tănase 1993. De remarcat demonstrația potrivit căreia termenul de „biserică”, folosit în astfel de împrejurări, nu ascunde în mod obligatoriu și exclusiv o clădire, ci poate avea un sens mult mai larg, precum „biserică, capelă, pământuri (extravilan), cu toate veniturile, drepturile și pertinențele aferente”; Tănase 1993, p. 70. Pentru discuția documentului cu analiza detaliată a situației de la Prejmer, a se vedea Marcu Istrate 2011, p. 146–150.

²⁵ Binder 1969, p. 126.

Feldioarei mai ales în veacul următor, când a primit dreptul de târg în 1379, reînnoit în 1395 de către regele Sigismund de Luxemburg²⁶. Pare un context destul de favorabil pentru a iniția crearea unui sistem defensiv amplu, care să asigure protecția părții principale a așezării. Cu toate că arheologia nu ne-a oferit, deocamdată, indicatori cronologici pentru a data începuturile incintei fortificate, este probabil că, în această epocă din jurul anului 1400, s-au pus bazele acestui sistem.

În momentul respectiv, funcționa cu siguranță cetatea exterioară, formată din rămășițele teutone, completate cu un sistem de clădiri în etapa cisterciană²⁷. Deși cercetările arheologice au adus, în ultimele decenii, numeroase contribuții în ceea ce privește descifrarea evoluției acestei cetăți, nu putem încă răspunde din ce motiv a fost necesară o a doua fortificație. Cea mai firească explicație ar fi aceea că cetatea teutonă nu era accesibilă comunității sau, în forma din acel moment, nu oferea suficient spațiu.

Cert este că valul de măsuri defensive din a doua jumătate a secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea, determinate de agravarea pericolului otoman, a impus modificarea sistemului de apărare a Feldioarei. În vreme ce alte așezări din Țara Bârsei se concentrau pe fortificarea bisericii, este remarcabil că Feldioara a avut forța economică și organizatorică de a fortifica o parte considerabilă a habitatului, înglobând, într-o incintă întărită, biserica, cimitirul și nucleul așezării, cu gospodăriile aferente.

Fortificația așezării are o planimetrie neregulată, adaptată terenului și exploatând la maximum posibilitățile existente, naturale sau moștenite din alte epoci. Zidul de incintă, așa cum rezultă, de altfel, din planul întocmit în 1927, a fost construit pe marginea unui platou înalt, delimitat de pante naturale (la sud și nord), respectiv de șanțuri de apărare imprecis date, a căror origine preistorică este însă deseori postulată.

Această construcție, care transforma o mare parte a așezării într-un loc fortificat, trebuie să fi lăsat urme și în documente, nu doar pe teren. Primul document la care ne putem referi datează din 1380²⁸, când Feldioara a primit drept de azil

²⁶ *Urkundenbuch*, Band II, Nr. 1114; Band III, Nr. 1363.

²⁷ Construită în exteriorul localității, pe un promontoriu separat de restul terasei printr-un șanț adânc, cetatea exterioară a beneficiat de interpretări variabile în literatura de specialitate. Majoritatea cercetătorilor au considerat-o ca fiind edificată de cavalerii teutoni, parțial sau numai la nivelul fundamentelor, astfel că o vom găsi deseori menționată drept „cetatea teutonă”. S-a formulat însă și ipoteza că fortificația a avut de la început un caracter „țărănesc”²⁷, ca geneză și utilitate; Nussbacher 1981, p. 28. Cercetările arheologice mai vechi (Costea 1971, p. 25), cele din anii 1990 (Popa 1995; Ioniță *et alii* 2004, p. 59–63) și, în mod special, cele din anii 2013–2017 (vezi, *supra*, nota 8) au confirmat construirea primelor elemente ale fortificației la începutul secolului al XIII-lea și au reconstituit o evoluție planimetrică care a presupus numeroase etape de modificări și refaceri până în zorii epocii moderne. Denumirea de *Castrum Sancte Mariae* a acoperit, la nivelul anului 1240, o realitate concretă, respectiv o fortificație, oricât de fragilă va fi fost în acel moment.

²⁸ *Urkundenbuch* Band II, Nr. 1130; Fabini 1998, p. 274. Nu pot fi de acord cu interpretarea propusă de Paul Niedermaier, care a considerat că este vorba despre un azil, dotat cu clădiri și cu o incintă proprie, și localizat într-o parte a așezării care, probabil, nici nu exista în 1380; Niedermaier 2016, p. 204.

pentru teritoriul delimitat de ziduri, în jurul bisericii. Din punctul nostru de vedere, este clar faptul că documentul se referă la biserica parohială, nu la capela din cetatea „teutonă”, despre care nu știm dacă în acel moment mai funcționa sau nu. Din datele arheologice pe care le deținem, rezultă însă că biserica parohială nu a avut niciodată o incintă fortificată, iar zidul de împrejmuire actual este o construcție superficială, scundă, cu o grosime puțin relevantă, datând din secolele XVIII–XIX. Fortificația menționată în 1380 nu putea, de altfel, să se rezume strict la biserică, fiindcă aceasta funcționa împreună cu cimitirul și cu casa parohială. În momentul respectiv, dacă exista o incintă a bisericii, aceasta ar fi încadrat, obligatoriu, cel puțin cimitirul. Aria respectivă a fost însă cercetată intens, mai ales în partea de est, și nicăieri nu au apărut urmele unui zid de incintă. În consecință, singura interpretare plauzibilă pentru documentul din 1380 este aceea că el se referă la fortificația din jurul așezării, în principiu tocmai la cea pe care o analizăm în aceste pagini.

Următorul document datează din 1420 și se referă la unele neînțelegeri dintre Feldioara și alte câteva localități din apropiere, pe care le ancheta Comitele Secuilor. Incinta localității, menționată ca *muri nostrae civitatis Ffeldwar*²⁹, este prezentată ca o fortificație puternică, întărită cu turnuri și bastioane, care se află în construcție de mai multă vreme, locuitorii din împrejurimi fiind datori să contribuie cu piatră, var, nisip și lemn de construcție. Gernot Nussbächer este de părere că această incintă fortificată reprezintă de fapt o transpunere în piatră a traseului cetății de pământ realizate de cavalerii teutoni, o ipoteză care va trebui verificată prin extinderea cercetărilor pe teritoriul fortificației. După cum am menționat mai sus, pe marginea platoului, o mică denivelare a terenului a sugerat că ascunde ruina zidului medieval, dar s-a dovedit că situația era tocmai contrară, denivelarea fiind anterioară și evidențiindu-se pe teren și în porțiuni unde zidul lipsește³⁰.

În stadiul actual al cunoștințelor, se poate conchide că fortificația perimetrală a Feldioarei a fost construită într-un interval destul de lung, care a acoperit ultimele decenii ale secolului al XIV-lea (existentă într-o formă oarecare în 1380) și primele decenii ale veacului următor (în construcție în 1420). Cercetarea arheologică nu a oferit argumente pentru o datare mai timpurie (puțin probabilă), cele mai vechi materiale medievale, destul de puține de altfel, aparținând secolelor XIV–XV³¹.

Incinta fortificată era probabil încheiată (în linii mari cel puțin) în 1421 și, datorită sistemului său de apărare, localitatea a rezistat onorabil invaziei turcești din acel an, spre deosebire de localitățile învecinate, inclusiv Brașovul, care au fost devastate. În 1457, aflăm că, după aceste evenimente, au fost necesare reparații

²⁹ *Urkundenbuch* Band IV, Nr. 1878.

³⁰ Nussbächer 1981.

³¹ Păstrând proporțiile, considerăm nu lipsit de interes să amintim că fortificația perimetrală a Brașovului a început să fie construită în primele decenii de după anul 1400, dar, un secol mai târziu, încă sunt menționate porțiuni cu întărituri din lemn și pământ. O schiță a evoluției acestor fortificații la Drăguț 1979, p. 81–92; Niedermaier 2016, p. 115, 192–193.

serioase³². Cele două monede emise de Matia Corvin, apărute în poziție secundară, reflectă această etapă de intervenții, derulată pe platou la mijlocul veacului al XV-lea. În orice caz, datarea construcției mai târziu, spre finele secolului al XV-lea, nu este justificată³³. Așa cum s-a spus, incinta era prevăzută cu mai multe turnuri și, de asemenea, sunt menționate două porți, dintre care una deschidea drumul spre cetatea exterioară și era încă în picioare la mijlocul secolului al XIX-lea, într-o formă adaptată epocii. Nu este lipsit de interes că zona respectivă a păstrat denumirea „sub hersă”, atestând funcționarea îndelungată a porții respective, desigur într-o formă modificată³⁴.

Poarta a doua trebuie să fi fost situată la extremitatea de vest a cvartalului fortificat, fiind accesibilă pe un pod care traversa șanțul adânc: dacă ne uităm pe releveul din 1927, constatăm că podul (sau un pod) era încă în funcțiune. Această poartă dinspre așezarea propriu-zisă este înregistrată de documente ca „porta latina”; ce anume reflectă această denumire nu știm însă cu precizie, dar, cel mai probabil, indică zona de colonizare primară, adică nucleul istoric de la care s-a dezvoltat Feldioara, începând din a doua jumătate a secolului al XII-lea.

În această topografie a porților trebuie să găsim o explicație pentru configurația ruinelor descoperite în 1990, care arată o întrerupere a zidului și urma unei porți pe un alt amplasament, la vest de turnul descoperit în grădina Derzsi. În stadiul actual al cercetărilor, nu avem o interpretare satisfăcătoare, ci trebuie să ne mulțumim cu ipoteze de lucru. În condițiile în care stratigrafia din zona drumului este distrusă, putem lua în calcul ipoteza că poarta medievală nu a fost asociată traseului actual al drumului, ci a fost deviată spre sud, fiind deservită cel puțin de acel turn ale cărui ruine au apărut în săpătură. Desigur, nu excludem nici posibilitatea ca situația din apropierea turnului să fi fost provizorie sau chiar un accident de construcție. După cum sugerează documentele și, de altfel, se întâmplă în majoritatea situațiilor, fortificația trebuie să fi fost construită în etape, cu întreruperi, de către diverse echipe de meșteri. Așa se explică diferențele tehnologice înregistrate, un segment bine construit fiind prelungit cu un segment care a avut o fundație atât de superficială încât a fost posibil să dispară fără urme. Caracterul comunitar al execuției explică și unele ezitări în proiectarea turnului, ca și în integrarea acestuia în linia zidului propriu-zis.

Poziția naturală a nucleului localității, cel puțin pe latura de sud-est investigată de noi, asigură o protecție suficient de bună, ceea ce, probabil, a fost una dintre cauzele abandonării timpurii a acestei părți a fortificației sau, cel puțin, a turnului. Rolul acestuia ca turn de observație era minor, întrucât, în mod natural, din acest punct este posibilă o viziune perfectă asupra unei largi porțiuni din Câmpia Bârsei. Nu este exclus ca în alte zone fortificația să fi fost menținută o perioadă mai lungă, eventual pe latura de vest, spre restul localității, sau în colțul de nord-vest, acolo

³² Nussbächer 1981, p. 29.

³³ Vătășianu 1959, p. 604.

³⁴ Niedermaier 2016, p. 204–206.

unde panta putea fi mai aplatizată. Turnul trebuie să fi fost demolat cel mai târziu la începutul secolului al XVI-lea, atunci când pe ruina lui a fost amenajat atelierul de olar, ceea ce înseamnă că perioada lui de existență nu a depășit cu mult un secol. Nu este lipsit de interes faptul că investigațiile recente din cetatea „teutonă” au arătat că forma în care aceasta a ajuns la noi datează tocmai din secolele XVI–XVII, când incinta a fost reconstruită aproape integral. Într-o ecuație care păstrează încă multe necunoscute, este evident că s-a creat o conjunctură care a dus la abandonarea unei părți a zidului de incintă al așezării.

Deși a concentrat investigații serioase în ultimele decenii, Feldioara are încă multe secrete, mai ales în ceea ce privește istoricul și evoluția așezării medievale. Cunoașterea arheologică a fortificației nucleului istoric ne va permite, foarte probabil, să urcăm o nouă treaptă în descifrarea modului în care s-a format această așezare atipică, cea mai veche și, pentru o perioadă destul de lungă, cea mai importantă din Țara Bârsei. Dar acest pas nu se va putea face decât prin extinderea investigațiilor și printr-o monitorizare permanentă a modernizării așezării actuale.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu 1973 A.D. Alexandrescu, *Contribuții la cunoașterea populației autohtone în feudalismul timpuriu*, Cumidava 7, 1973, p. 47–53.
- Alexandrescu, Pop, Marcu 1973 A.D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961–1970)*, MCA 10, 1973, p. 231–259.
- Binder 1969 P. Binder, *Unele probleme referitoare la prima mențiune documentară a Brașovului*, Cumidava 3, 1969, p. 125–132.
- Costea 1971 F. Costea, *Sondajul arheologic de la Feldioara-Brașov (1970)*, Cumidava 5, 1971, p. 25–44.
- Costea, Ștefănescu 1979–1980 F. Costea, R. Ștefănescu, *Cercetări perieghetice în județul Brașov (1978)*, Cumidava 12–13, 1979–1980, p. 383–392.
- Curta 1990 F. Curta, *Zu den Chronologischen Problemen der römischen Goldbarrenschätze aus Crasna (Kr. Covasna) und Feldioara (Kr. Brașov)*, Dacia N.S. 34, 1990, p. 269–284.
- DIR *Documente privind istoria României. C. Transilvania. I*, București, 1951.
- Drăguț 1979 V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979.
- Dunăre 1972 N. Dunăre (coord.), *Țara Bârsei*, vol. I, București, 1972.
- Entz 1994 G. Entz, *Erdély Építészete a 11–13. Században, Kolozvár*, 1994.
- Fabini 1998 H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Sibiu, 1998.
- Göllner 1961 C. Göllner, *Über die Beziehungen siebenbürgisch-sächsischer Töpfermeister mit der Moldau (14.–16. Jahrhundert)*, Forschungen 4, 1961, p. 83–87.
- Ioniță 1994 A. Ioniță, *Așezarea romană de la Feldioara (jud. Brașov)*, Mousaios 4, 1994, p. 95–110.
- Ioniță 1996 A. Ioniță, *Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. und 13. Jahrhundert*,

- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 19 (90), 2, 1996, p. 121–128.
- Ioniță et alii 2004 A. Ioniță, D. Căpățână, R. Boroffka, N. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004.
- Marcu 1982 M. Marcu, *La Transylvanie du sud-est au IV-e siècle de n. ère à la lumière des recherches archéologiques*, în *Le monde thrace. Actes du II-e Congrès International de Thracologie, Volume sélectif*, Paris – Roma – Montreal – Pelham N.Y., 1982, p. 283–289.
- Marcu 1983 M. Marcu, *Contributions archéologiques à l'histoire du Pays de Bârsa au XIV-e siècle*, *Dacia* N.S. 27, 1983, p. 129–143.
- Marcu 1992 D. Marcu, *Cahle săsești din secolele XVI–XVII descoperite la Feldioara, jud. Brașov*, *RMI* 61, 1, 1992, p. 27–39.
- Marcu Istrate 2003 D. Marcu Istrate, *Feldioara / Marienburg in the Last Middle Ages. Archaeological Contributions to the History of the Settlement in the 15th–16th Centuries / Feldioara în evul mediu târziu. Contribuții arheologice la istoria localității în secolele XV–XVIII*, în D. Marcu Istrate, A. Istrate, C. Gaiu (coord.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 305–328.
- Marcu Istrate 2011 D. Marcu Istrate, *Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer pe baza săpăturilor arheologice realizate de Radu Heitel*, *Ars Transilvaniae* 21, 2011, p. 135–152.
- Niedermaier 2016 P. Niedermaier, *Geneza orașelor medievale în Transilvania*, București, 2016.
- Nussbächer 1981 G. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, Bukarest, 1981.
- Pop, Bakó 1967 I. Pop, G. Bakó, *Repertoriul principalelor descoperiri din regiunea Brașov pentru perioada anilor 271–600*, în *Culegere de studii și cercetări*, Brașov, 1967, p. 105–115.
- Popa 1995 R. Popa, *Archäologische Forschungen in Marienburg (Feldioara) im Burzenland 1990 bis 1992*, în A. Schenk (ed.), *Europäische Kulturlandschaft Siebenbürgen. Reflexion einer wissenschaftlichen Dokumentation*, Thaur bei Innsbruck, 1995, p. 30–32.
- Salvan, Costea 1999 F. Salvan, F. Costea, *Civilizație și continuitate românească în Țara Bârsei*, Brașov, 1999.
- Tănase 1993 M. Tănase, *Avatarurile unui act de donație. Donația făcută cistercienilor, în Țara Bârsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240*, *RI* 4, 1–2, 1993, p. 55–80.
- Urkundenbuch* F. Zimmermann, C. Werner, M. Auner, G. Müller, G. Gündisch, H. Gündisch, K. Gündisch, G. Nussbächer, *D Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I.–VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991. [Kurztitel bei Verweisen aus den Online-Daten auf die gedruckten Bände]; <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog> (accesat F13.12.2018).
- Vătășianu 1959 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959.

FELDIOARA BEFORE AND AFTER THE TEUTONIC KNIGHTS. THE MEDIAEVAL FORTIFICATION

ABSTRACT

Feldioara is one of the settlements that during the Middle Ages chose to erect a complex fortification system, with two main components: an outer refuge fortress and a fortified enclosure around the settlement, surrounding the church, the graveyard, the parsonage and some houses. This defensive system was initiated by the Teutonic Knights at the start of the 13th century and further on continued by the community, in the late 14th century and the early 15th century, on the background of the increasing the Ottoman threat.

The current paper focuses on the fortification of the settlement, a part of Feldioara's history that, thus far, did not raise any particular interest in historical studies. It puts forward results of the archaeological investigations carried out on site in 1990–1991 and in 2016. Although the purpose was retracing the structure of the fortification and its access system, prehistoric, roman and post-roman (4th century) vestiges also turned up and therefore they are briefly presented too.

The layout of the settlement's fortification is of irregular type, adapting to the terrain and exploiting its features – be they natural or remnants from other epochs – to its utmost advantage. The enclosure wall, as shown on a 1927 plan, was constructed on the edge of a high plateau, bounded by natural slopes and by a prehistoric moat. The 1990 archaeological investigations managed to identify a segment of this wall, as well as the ruins of a rather rectangular tower (3.8 by 2.7 m on the inside) with 1.1–1.25 m thick walls. Nevertheless, the configuration of the enclosure in its eastern area could not be thoroughly established, because there were no more ruins on that side. The same situation could be noticed in the assumed area of the gate, investigated in 2016: modern works, carried out to construct the present-day road, which joins the settlement to the outer fortress, have utterly destroyed the vestiges of the gate and of the enclosure wall.

Based on recent archaeological excavations, one can say that this fortification system was in use during the 15th century and at least partially abandoned at the end of the century or in the early 16th century, when the ruins of the tower were reused as part of a potter's workshop. The workshop (which has gone through several stages during its activity) produced all the types of stove tiles needed to build a fireplace. Embossed plate-tiles, with diverse decorative themes, stand out among them.

Nevertheless, large segments of the enclosure wall survived, reused in the structure of some dwellings (in the southern area) or as fundaments for the current enclosure of the parsonage (in the northern and eastern areas).

Keywords: Feldioara, Țara Bârsei, Roman settlement, medieval fortification, 14th–16th centuries

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Feldioara. 1. Ortophotomap showing the historical habitation area: the settlement (left) and the outer fortress, erected on top of the ruined Teutonic fortifications (right); picture taken before the 2013–2016 rehabilitation works; 2. the historical habitation area, as seen from the south.

Fig. 2. Feldioara. 1. The outer fortress, view from the southeast during rehabilitation works (2017); 2. general view from inside of the outer fortress towards the fortified historical area, around the the parsonage (2013).

Fig. 3. Feldioara. 1. The historical habitation area on a 1927 map that shows the enclosure wall, with its surviving sections (in black) and its hypothesised route (dotted line). In 1990, no part of the segment of the enclosure wall marked in the area of plot 19 was visible anymore; 2. the (much-

refurbished) northern enclosure wall; 3. the gate area, where the 2016 investigations took place. 4. part of the southern enclosure wall, still standing near the sector investigated in 1990–1991.

Fig. 4. Feldioara. General plan of the archaeological investigations carried out in 1990–1991 and in 2016.

Fig. 5. Feldioara. General plan of the structures uncovered in the southern area of the fortified community during the 1990–1991 investigations.

Fig. 6. Feldioara. 1. Trench S V, eastern profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2A. yellow clay without artefacts, with traces of mortar – levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 5. dark brown soil with adobe traces; 9. disturbed yellow clay; 12A. debris resulted from the demolition of the enclosure walls; 13. burnt layer and wooden beams, in the area of the medieval gate; 13A. burnt clay and wooden charcoal resulted from the burning of the medieval gate; 14. dark brown soil mixed with clay, preparation for the construction of the enclosure, variant of layer 2; 15. dark brown soil with adobe traces, levelling of the area after the demolition of the medieval fortifications, before hollowing out G33; A–B. backfill layers of pit G33; 2. pit G40, ground plan and profile. Explanation: 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 16. recent deposits, brick and stone fragments; 33. clayish brown layer without artefacts, likely contemporaneous with layer 2; 34. clayish brown layer with ceramic traces; A–E. backfill layers of pit G40.

Fig. 7. Feldioara. Trench S I, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2. artefact-less yellow clay, levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4A. 4th century habitation: clayish brown layer, sherds; 4B. 4th century habitation: wooden charcoal with mortar intrusions; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4H. 4th century habitation: friable grey soil; 4I. 4th century habitation: ashy layer, mixed with yellow clay – the construction level of the post-Roman dwelling; 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 9. disturbed yellow clay; 10A. undisturbed bluish-yellow clay; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; 16A. recent gravel deposits; 16B. relatively uniform mixture of gravel, mortar, brick and rare medieval sherds; 22. dark brown layer, prehistoric sherds; 23. clayish levelling without artefacts, likely belongs to the prehistoric habitation; 24. reddish-brown layer with some adobe – levelling preceding the post-Roman habitation, likely the same as layer 4G; 26. brown layer with boulders, without artefacts; 27. clayish brown layer with charcoal and adobe, levelling preceding the construction works on the enclosure, contemporaneous with layer 14; 28. thin layer of mortar leaked from the enclosure wall; 30. grey layer, with veins of yellow clay, charcoal – levelling preceding the construction works on the enclosure, contemporaneous with layer 14, ground level during the hollowing out of G5 and G25; 31. ashes and late medieval sherds (16th century); 32. ashy layer with stones and brick fragments resulted from the demolition of a mortar-less building; G2A–D, G4, G6, G7A–B, G8A–B. Backfill layers of pits G2, G4, G6, G7, and G8.

Fig. 8. Feldioara. 1. Trench S II, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4B. 4th century habitation: wooden charcoal; 4C. 4th century habitation: brown clay mixed with gravel and fired soil; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4E. 4th century habitation: dark brown soil, some sherds; 4G. 4th century habitation: dark brown soil, rare adobe spots; 9. disturbed yellow clay; 10. undisturbed layer of sandy yellow clay, rare calcareous concretions; 11. burnt clay, charcoal and adobe pieces, 4th century sherds – the stratum is likely contemporaneous with layer 4; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; 16. recent deposits, brick and stone fragments; 17. mortar plate with blocks of stone – the inner level of the tower during its construction, likely also its original floor level; 18. levelling with gravel, mortar and brick fragments; 19. levelling with clean clay; 20. burnt layer, with mortar and charcoal; 25. Boulders and mortar resulted from the construction works on the enclosure; G10, G14. backfill layers of pits G10 and G14; 2. trench S IV, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2. yellow clay without artefacts, levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4A. 4th century habitation: clayish brown layer, sherds; 4B. 4th century

habitation: wooden charcoal; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4E. 4th century habitation: dark brown soil, some sherds; 4F. 4th century habitation: sand and gravel, sherds; 5. dark brown soil with adobe traces; 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 7. mixture of yellow clay and soil; 8. pit, backfilled with clean yellow clay; 9. disturbed yellow clay; 10. undisturbed layer of sandy yellow clay, rare calcareous concretions; 11. burnt clay, charcoal and adobe pieces, 4th century sherds – the stratum is likely contemporaneous with layer 4; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; G21A–C, G31, G32A–B. backfill layers of pits G21, G31 and G32.

Fig. 9. Feldioara. 1. Trench S 69, southern profile. Explanation: 1. jumbled layer – soil from the 2015 excavations, sewerage works; 2. historical topsoil – dark soil, with a thin yellowish-brown band at the base, brick fragments; 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 4. dark soil, disturbed at the construction of the gutters; 5. yellowish dark layer, mortar, stones, less often bricks; 6a. yellowish mixture of dark soil and yellow clay; 6b. yellowish layer, many brick fragments, some mortar; 6c. yellowish layer, many mortar traces, some brick fragments; 7. pit – loose greyish backfill, stones, brick fragments and mortar; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 10. undisturbed yellowish clay; 2. trench S 69, southern profile in the area of the slope. Explanation: 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 7. pit – loose greyish backfill, stones, brick fragments and mortar; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 9a. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 9b. compact yellow clay without artefacts; 9c. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 10. undisturbed yellowish clay; 3. trench S 69, western profile. Explanation: 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 3a. brownish dark soil, some roots, several stones; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 9a. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 9b. compact yellow clay without artefacts; 10. undisturbed yellowish clay.

Fig. 10. Feldioara. 1. Trench S 68, plan; 2. trench S 69, plan.

Fig. 11. Feldioara. 1. The gate area, where trenches S 68 and S 69 were executed, as seen when looking from inside the enclosure towards the outer fortress; 2. the northern side of the gate, now turned into a buttress for the parsonage; 3. the excavations carried out on the southern side of the gate.

1

2

Fig. 1. Feldioara. 1. Ortofotoplan cu zona istorică a așezării; în stânga, nucleul așezării, în dreapta, ruinele cetății exterioare, care suprapun vestigiile fortificației teutone (înainte de restaurarea din anii 2013–2016); 2. vedere de ansamblu spre zona istorică, dinspre sud.

1

2

Fig. 2. Feldioara. 1. Cetatea exterioară, vedere dinspre sud-vest în timpul restaurării (2017); 2. vedere generală din interiorul cetății exterioare către zona istorică fortificată, în jurul bisericii parohiale (2013).

Fig. 3. Feldioara. 1. Zona istorică, relevu din anul 1927, pe care este marcat zidul de fortificație, cu fragmentele păstrate (negru) și traseul reconstituit (linie punctată). În 1990, din zidul de fortificație, marcat în dreptul parcelei 19, nu mai era vizibil niciun fragment; 2. zidul de incintă (cu multe refaceri) pe latura de nord; 3. zona porții, în dreptul căreia au fost efectuate cercetările din anul 2016; 4. zidul fortificației, păstrat pe latura de sud, în apropierea sectorului cercetat în anii 1990–1991.

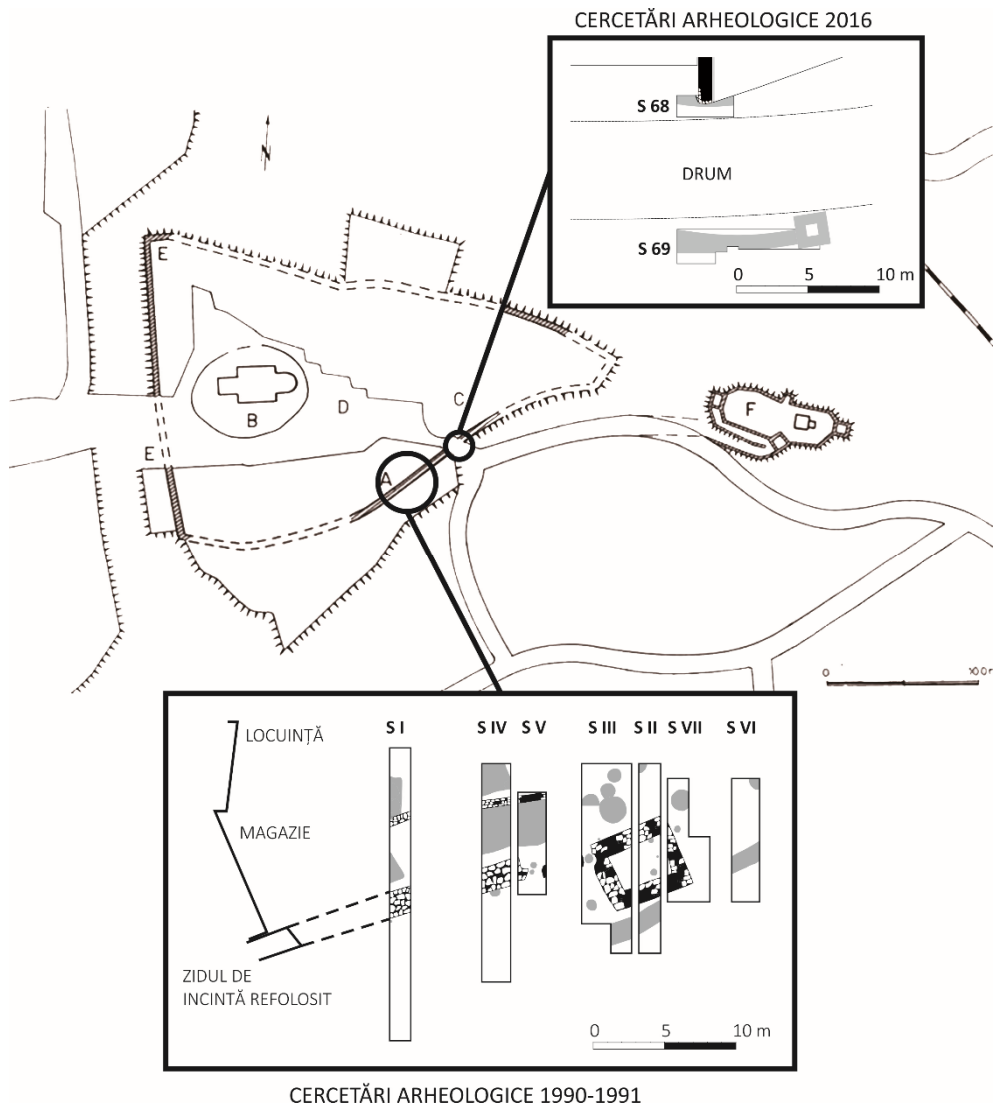

Fig. 4. Feldioara. Planul general al cercetărilor arheologice efectuate în anii 1990–1991 și 2016.

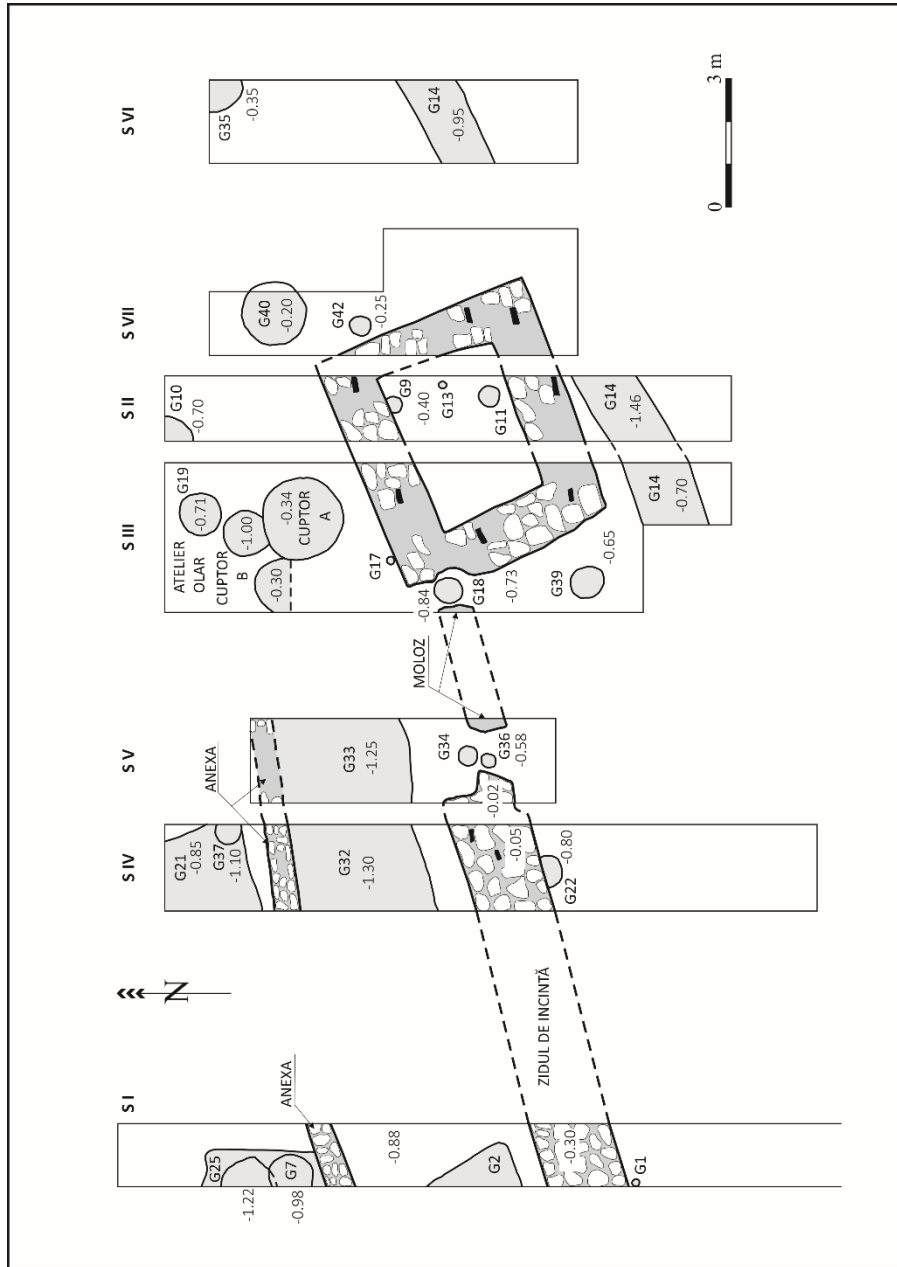

Fig. 5. Feldioara. Planul general al structurilor descoperite, în cadrul cercetărilor din anii 1990–1991, pe latura de sud a fortificației comunitare.

Fig. 7. Feldioara. Secțiunea I, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 2. lut galben – nivelare a suprafeței înainte de construirea zidului de incintă, fără materiale; 3. lut cu pigment ceramic și de cărbune; locuire secolul al IV-lea; 4. strat castaniu deschis cu chirpici, arsură și ceramică; 4A. castaniu lutos cu ceramică – locuință; 4B. cărbune de lemn, cu scurgeri de mortar; 4D. nivelare cu lut galben; 4H. cenușiu sfărâmițos; 4I. cenușos cu lut galben – nivel din care este săpată locuința post-romană; 6. castaniu închis cu fragmente mari de chirpici, probabil preistoric; 9. lut galben purtat; 10A. sol „viu”, lut galben vinețiu; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; 16A. depuneri recente cu mult pietriș; 16B. pietriș, mortar, cărămidă, depuneri relativ uniformă, rare fragmente ceramice medievale; 22. strat castaniu închis cu ceramică preistorică; 23. umplutură lutoasă fără materiale – locuire preistorică; 24. castaniu roșcat cu puțin chirpici – nivelare care a precedat locuirea post-romană, probabil echivalent cu stratul 4G; 26. castaniu cu bolovani de piatră, fără materiale; 27. castaniu gălbui lutos cu cărbune și chirpici, nivelare înainte de construirea incintei, contemporan cu stratul 14; 28. lentilă de mortar scursă din zidul de incintă; 30. cenușiu cu lentile de lut galben, frecvent cărbune, din care coboară G5 și G25 – nivelare a suprafeței, probabil înainte de construirea zidului de incintă, contemporană cu stratul 14; 31. cenușă cu ceramică medievală târzie (secolul al XVI-lea); 32. cenușos cu pietre și fragmente de cărămidă, rezultat din demolarea unei construcții fără mortar (anexă); G2A–D, G4, G6, G7A–B, G8A–B; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G2, G4, G6, G7 și G8.

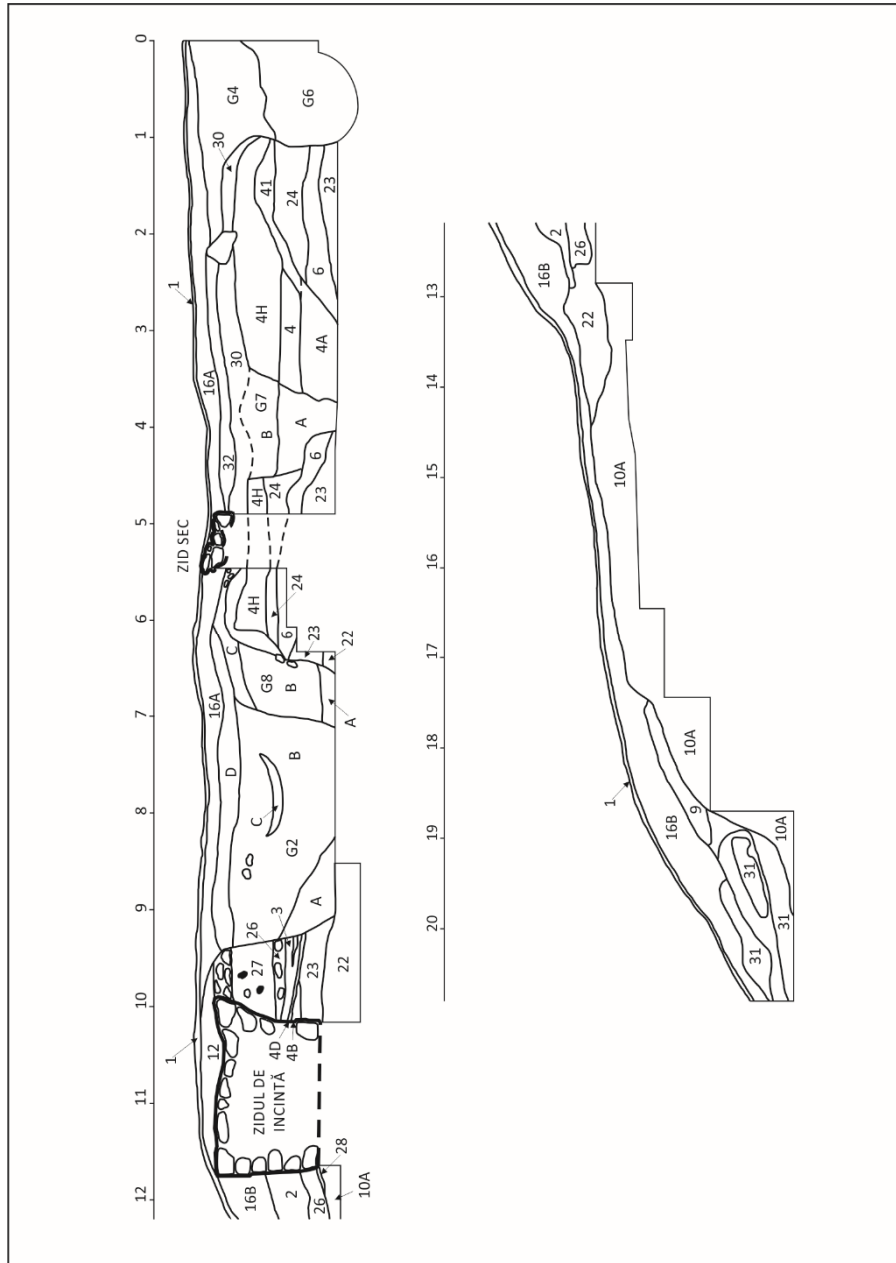

Fig. 7. Feldioara. Secțiunea I, profilul de vest.

Fig. 8. Feldioara.

1. Secțiunea II, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 4. locuire secolul al IV-lea – strat castaniu deschis cu chirpici, arsură și ceramică; 4B. cărbune de lemn; 4C. lut castaniu cu pietriș și arsură; 4D. nivelare cu lut galben; 4E. castaniu închis cu rare fragmente de ceramică; 4G. castaniu închis cu rare pete de chirpici; 9. lut galben purtat; 10. sol „viu” – lut galben nisipos, cu rare concrețiuni calcaroase; 11. lut ars, cărbune și fragmente de chirpici, fragmente ceramice din secolul al IV-lea, probabil contemporan cu stratul 4; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; 16. depuneri recente cu fragmente de cărămidă și piatră; 17. placă de mortar cu bolovani de piatră – nivelul interior de construire a turnului, probabil primul nivel de călcare folosit; 18. strat de umplutură cu pietriș, mortar și cărămidă; 19. nivelare cu lut curat; 20. nivel de arsură, mortar și cărbune; 25. bolovani de piatră și mortar – depuneri din construirea fortificației medievale; G10 și G14; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G10 și G14;

2. Secțiunea IV, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 2. lut galben – nivelare a suprafeței înainte de construirea zidului de incintă, fără materiale; 3. lut cu pigment ceramic și de cărbune; locuire secolul al IV-lea: 4. strat castaniu deschis cu chirpici, arsură și ceramică; 4A. castaniu lutos cu ceramică – locuință; 4B. cărbune de lemn; 4D. nivelare cu lut galben; 4E. castaniu închis cu rare fragmente de ceramică; 4F. locuire secolul al IV-lea: pietriș și nisip, fragmente ceramice; 5. castaniu închis cu pigment de chirpici; 6. castaniu închis cu rare fragmente mari de chirpici, probabil preistoric; 7. lut galben amestecat cu pământ; 8. groapă umplută cu lut galben curat; 9. lut galben purtat; 10. sol „viu” – lut galben nisipos, cu rare concrețiuni calcaroase; 11. lut ars, cărbune și fragmente de chirpici, fragmente ceramice din secolul al IV-lea, probabil contemporan cu stratul 4; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; gropile G21A–C, G31, G32A–B; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G21, G31 și G32.

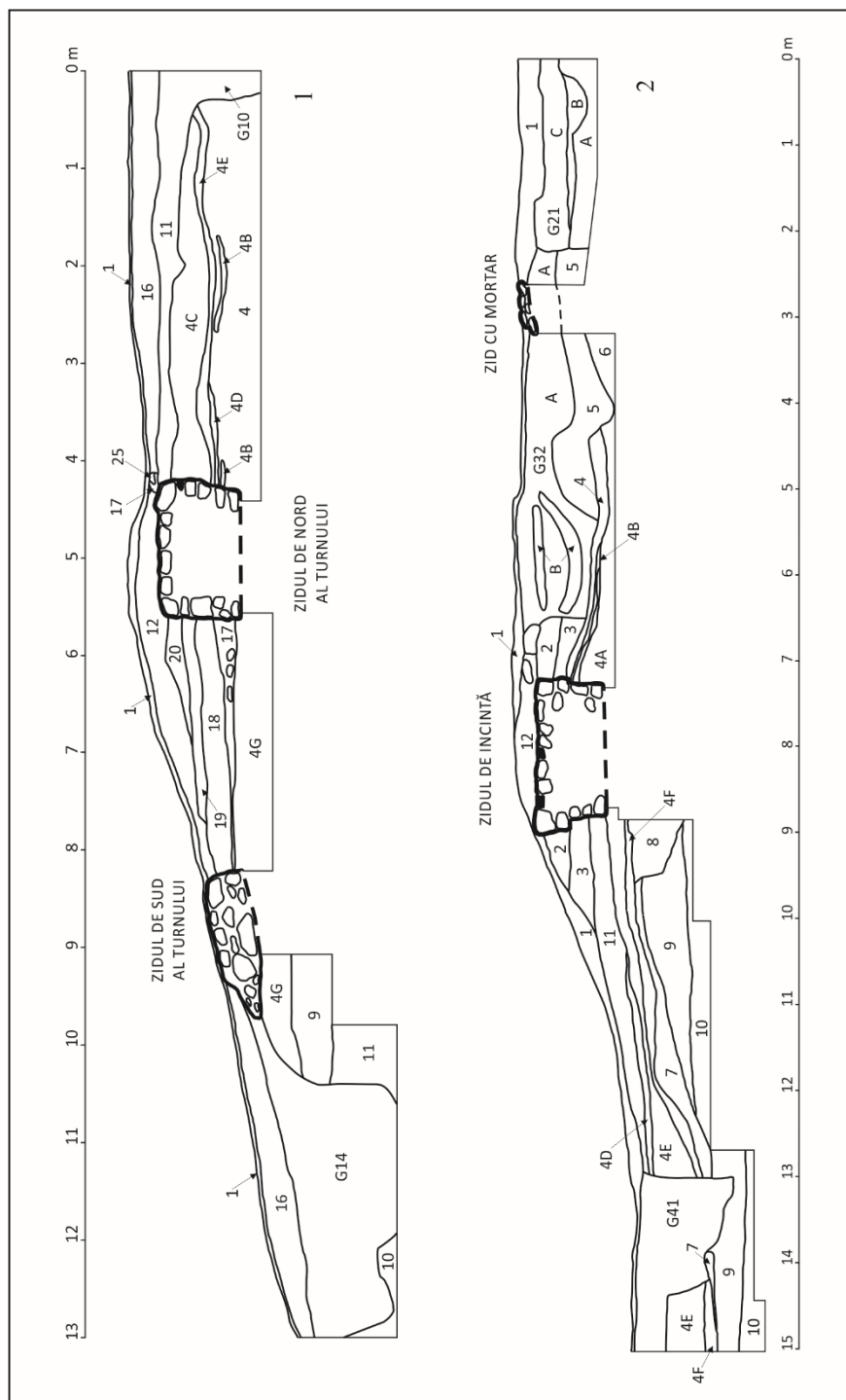

Fig. 8. Feldioara. 1. Secțiunea II, profilul de vest; 2. Secțiunea IV, profilul de vest.

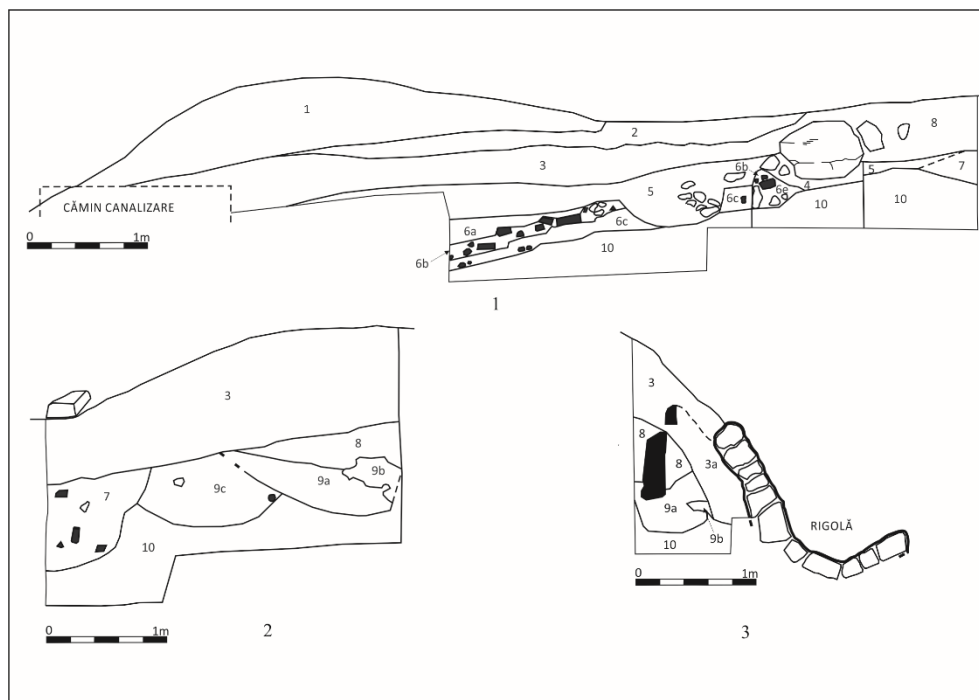

Fig. 9. Feldioara

1. Secțiunea 69, profilul de sud. Legendă: 1. amestec – pământ din 2015, săpătură canal; 2. strat negru, cu lentilă brun-gălbuie la bază, cărămidă – vegetal istoric; 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră și cărămidă – vegetal istoric; 4. pământ negru, deranjat de amenajarea rigolelor; 5. strat negru-bej, cu mortar, piatră, mai rar cărămidă; 6a. amestec gălbui de negru și galben; 6b. strat gălbui, cu foarte multă cărămidă, puțin mortar; 6c. strat gălbui, bine pigmentat cu mortar, puțină cărămidă; 7. groapă – umplutură cenușie, afănată, cu piatră, cărămidă și mortar; 8. amestec de galben și cenușiu, bine pigmentat cu cărămidă; 10. bej, steril;

2. Secțiunea 69, profilul de sud (către pantă). Legendă: 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră și cărămidă – vegetal istoric; 7. groapă – umplutură cenușie, afănată, cu piatră, cărămidă și mortar; 8. amestec de galben și cenușiu, bine pigmentat cu cărămidă; 9a. groapă – umplutură galbenă, alternanță între porțiuni sfărâncioase și porțiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 9b. zonă de galben compact, fără materiale; 9c. groapă – umplutură galbenă, alternanță între porțiuni sfărâncioase și porțiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 10. bej, steril;

3. Secțiunea 69, profilul de vest. Legendă: 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră și cărămidă – vegetal istoric; 3a. strat negru-brun, câteva rădăcini, puțină piatră; 8. amestec de galben și cenușiu, bine pigmentat cu cărămidă; 9a. groapă – umplutură galbenă, alternanță între porțiuni sfărâncioase și porțiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 9b. zonă de galben compact, fără materiale; 10. bej, steril.

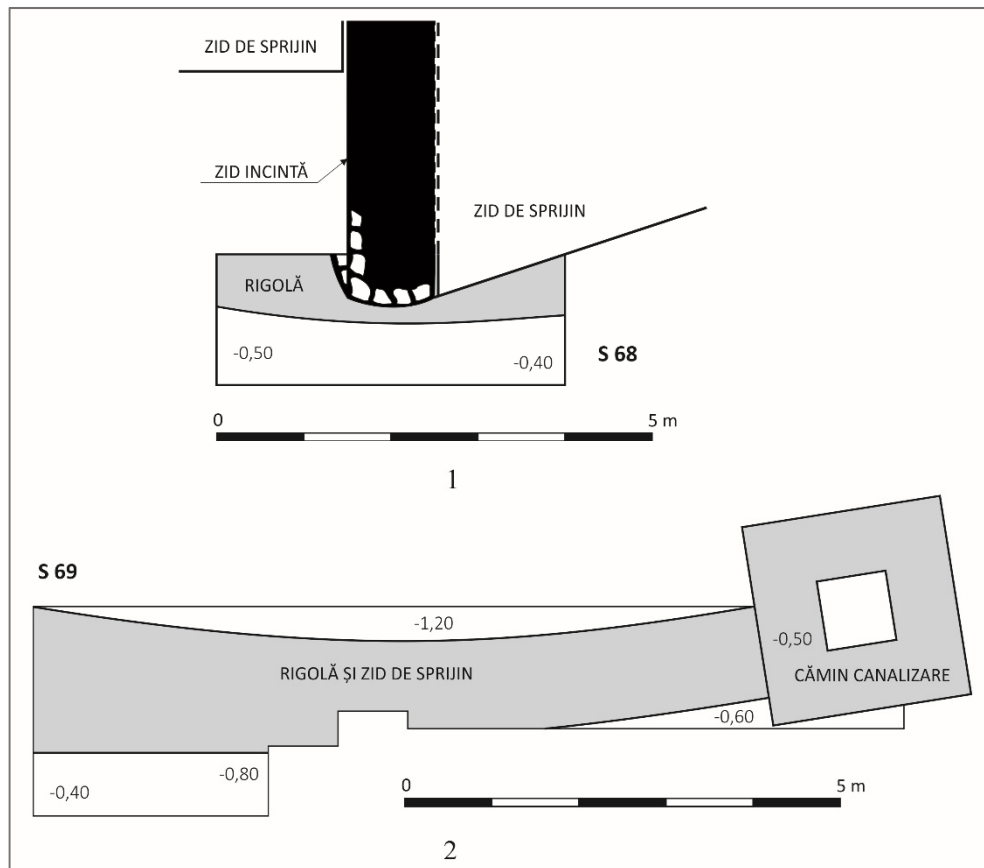

Fig. 10. Feldioara. 1. Secțiunea 68, plan; 2. secțiunea 69, plan.

Fig. 11. Feldioara. 1. Zona porții, unde au fost trasate secțiunile 68 și 69, vedere spre fortificația exterioară; 2. latura de nord a porții, transformată în contrafort pentru casa parohială; 3. vedere de ansamblu, cu săpătura de pe latura de sud a porții.

ABREVIERI

- ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Acta Siculica – Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AHB – Annals of Human Biology
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AJDC – American Journal of Diseases of Children
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
AOB – Archives of Oral Biology
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeș, Pitești
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București
Ars Transilvaniae – Ars Transilvaniae, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
AUA-SH – Annales Universitatis Apulensis – Series Historica, Alba Iulia
AUVT-SAH – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire, Târgoviște
BAM – Bibliotheca Achaologica Moldaviae, Iași
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCSS – Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, București
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMJTAG – Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu
BMSAP – Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris
BOR – Biserica Ortodoxă Română, București
BSNAF – Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCGG – Cahiers du Centre Gustav-Glotz, Publications de la Sorbonne, Paris
CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
Chiron – Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CI – Cercetări istorice (serie nouă), Iași
CIGD – L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIRB – V.V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Moscova – Leningrad, 1965
Cumidava – Cumidava, Muzeul Județean Brașov
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
Der ANSCHNITT – Der Anschnitt. Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau, Bochum
FolMorph – Folia Morphologica

- Forschungen – Forschungen zur Volks- und Landeskunde, București
- FSI – Forensic Science International
- Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology
- IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae – Inscricțiunile Daciei romane*, colecție coordonată de D.M. Pippidi și I.I. Russu, București, I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Täblișele cerate* (I.I. Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (G. Florescu și C.C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (I.I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann și M. Dușanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (I.I. Russu, în colaborare cu I. Piso și V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)* (I.I. Russu, în colaborare cu O. Floca și V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (I.I. Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, I. Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (C.L. Băluță)
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
- IGBulg V – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, V, Sofia, 1997
- IGLR – Emilian Popescu, *Inscricțiunile grecești și latinești descoperite pe teritoriul României*, București, 1976
- IGR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris
- IJAE – Italian Journal of Anatomy and Embryology
- IJM – International Journal of Morphology
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscricțiunile latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2016
- ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
- ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscricțiunile din Sythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (D.M. Pippidi), 1983; II. *Tomis și teritoriul său* (I. Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (A. Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (E. Popescu), 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (E. Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Tomis et son territoire* (A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu), 2018
- Istros – Istros, Muzeul Brăilei
- JAnat – Journal of Anatomy
- JAS – Journal of Archaeological Science
- JFS – Journal of Forensic Science
- JHE – Journal of Human Evolution
- JNA – Journal of Neolithic Archaeology
- LGPN IV – P. Fraser, E. Matthews *et alii* (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005
- LGPN V.A – Th. Corsten *et alii* (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. V.A. *Coastal Asia Minor: Pontus to Ionia*, Oxford, 2010
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Roma
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- Milcovia – Milcovia. Revistă regională de studii, Focșani
- MMS – Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
- MN – Muzeul Național, București
- Morphologie – Morphologie. Bulletin de l'Association des Morphologistes
- Mousaios – Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea

- PhTRS – Philosophical Transactions of the Royal Society
PIR² – *Prosopographia Imperii Romani, saec. I–III*, ed. II, Berlin – Leipzig
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, 5 vol., Louvain, 1976–1993
PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevMuz – Revista Muzeelor, București
RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RI – Revista Istorică, București
RMD – *Roman Military Diplomas*, London, I (M.M. Roxan, 1978), II (M.M. Roxan, 1985), III (M.M. Roxan, 1993), IV (M.M. Roxan, P.A. Holder, 2003), V (P.A. Holder, 2006)
RMI – Revista Monumentelor Istorice, Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, Amsterdam, Leiden, 1923–1971, 1979–
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București
StCl – Studii Clasice, București
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
TD – Thraco-Dacica, București
Transylvanian Review – Transylvanian Review, Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Cluj–Napoca
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

